https://e-conference.uz/index.php/gumanitar Avgust,2026

KRIMINAL TERMINLARNING STRUKTURAL-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Muqimjon Axunov
PhD, ADChTI, Ingliz tili nazariy aspektlari kafedrasi dotsenti
E-mail: mamatkulovasaida73@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada kriminal terminlarning struktural-semantik xususiyatlari qiyosiy-lingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotning dolzarbligi huquqiy munosabatlarning murakkablashuvi, jinoyatchilik shakllarining ko‘payishi, xalqaro huquqiy kommunikatsiyaning kengayishi hamda kriminal terminologiyani standartlashtirish zarurati bilan belgilanadi. Kriminal terminlar jinoyat, tergov, sud, jazo, jinoyatchilik, huquqbuzarlik, jabrlanuvchi va jinoyat subyekti kabi tushunchalarni aniq, rasmiy va tizimli tarzda ifodalovchi maxsus leksik birliklar hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: Kriminal terminologiya, huquqiy termin, struktural-semantik tahlil, jinoyat semantik maydoni, ingliz tili, o‘zbek tili, termin, leksik lakuna, huquqiy diskurs, tarjima, terminologik tizim.

Terminologiyaning ilmiy o‘rganilishida semantik tahlil alohida ahamiyatga ega. P. Thomas terminologiyani faqat fan sohasiga oid so‘zlar yig‘indisi emas, balki mazmun rejasi sifatida ham tushunish zarurligini qayd etadi. T. Cabré va J. Sager ham terminologiyaning semantik asosga ega ekanini ta’kidlaydi.

Vinogradovning har qanday terminni tizimlashtirishdan avval uning ma’nosini batafsil tahlil qilish zarurligi haqidagi qarashi ham eslatilgan[2]. Bu fikr kriminal terminologiya uchun ayniqsa muhim, chunki jinoyat, jazo, ayb, tergov, sud, jabrlanuvchi, jinoyatchi kabi birliklar huquqiy tizim ichida aniq semantik chegaralarga ega bo‘lishi kerak. Kriminal terminlar umumxalq tilidagi ayrim birliklar bilan kesishadi. Masalan, robbery, assault, bribery kabi inglizcha birliklar oddiy nutqda ham ishlatilishi mumkin, lekin huquqiy termin sifatida ular aniq definitsiyaga ega[3]. O‘zbek tilida ham o‘g‘rilik, tuhmat, haqorat, jazo, jarima, poraxo‘rlik kabi birliklar umumiste’mol so‘zi sifatida ham, huquqiy termin sifatida ham qo‘llanishi mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tadqiqot materiali sifatida ingliz va o‘zbek tillarida jinoyat semantikasiga ega terminlar tanlandi. Ingliz tilidan crime, offence, criminal offence, felony, misdemeanor, petty crime, quasi crime, robbery, assault, bribery, arson, kidnapping, gambling, theft, prosecution, defense, trial, fine, imprisonment, punishment, criminal, prosecutor, defense attorney, interrogation, confrontation, search, expert examination, bail, house arrest, detention kabi birliklar tahlil qilindi.

O‘zbek tilidan esa jinoyat, jazo, jinoiy javobgarlik, jinoyatchi, huquqbuzar, jabrlanuvchi, sudlanganlik, jarima, poraxo‘rlik, o‘g‘rilik, tuhmat, haqorat, qiynash, terrorizm, latent jinoyatchilik, residiv jinoyatchilik, jinoyat subyekti, jinoyatchilik dinamikasi kabi birliklar o‘rganildi. Struktural tahlilda kriminal terminlar sodda, yasama, qo‘shma va birikmali shakllarga ajratildi.

Masalan, ingliz tilidagi crime, theft, robbery, assault sodda terminlar; criminal, offender, prosecution, punishment, imprisonment yasama birliklar; criminal offence, petty crime, index crime, grave crime birikmali terminlar sifatida tahlil qilindi. O‘zbek tilida esa jinoyat, jazo, sud sodda birliklar; jinoyatchi, huquqbuzar, poraxo‘rlik, sudlanganlik yasama birliklar; jinoiy javobgarlik, og‘ir jinoyat, o‘ta og‘ir jinoyat, jinoyat subyekti, jinoyatchilik dinamikasi birikmali terminlar sifatida ko‘rib chiqildi. Semantik tahlilda terminlarning oddiy leksik ma’nosi va huquqiy termin sifatidagi maxsus ma’nosi qiyoslandi. Masalan, robbery oddiy nutqda “talon-toroj qilish” yoki “o‘g‘rilik sodir etish” ma’nosiga yaqin bo‘lsa, huquqiy termin sifatida shaxs yoki shaxslar nazorati, qaramog‘i yoki tasarrufidagi qimmatliklarni kuch ishlatish yoki kuch ishlatishga urinish yo‘li bilan egallashni bildiradi. Assault oddiy ma’noda “jismoniy hujum”ni bildirishi mumkin, ammo huquqiy termin sifatida boshqa shaxsni zararli yoki haqoratli harakat xavfi mavjudligiga ishontiruvchi qasddan sodir etilgan harakat sifatida talqin qilinadi. Bribery esa oddiy nutqda pora taklif qilish yoki pora bilan og‘dirish ma’nosida tushunilsa, huquqiy termin sifatida mansabdor shaxsga ta’sir ko‘rsatish evaziga moddiy qiymatga ega narsani taklif qilish yoki qabul qilishni anglatadi[4].

Qiyosiy tahlilda ingliz tilining Britaniya va Amerika variantlaridagi jinoyat terminlari o‘zbek huquqiy terminologiyasi bilan taqqoslandi. Britaniya ingliz tilidagi summary offences, either way offences, indictable only crimes terminlari hamda Amerika ingliz tilidagi felony, misdemeanor, petty offence, quasi crime birliklari o‘zbek tilidagi ijtimoiy xavfi katta bo‘lmagan jinoyatlar, uncha og‘ir bo‘lmagan jinoyatlar, og‘ir jinoyatlar, o‘ta og‘ir jinoyatlar kabi birliklar bilan qiyoslandi. Faylda ingliz tilida jinoyat terminlarining Britaniya va Amerika variantlarida farqli tasniflanishi, o‘zbek tilida esa jinoyatlarni darajalash ko‘proq jinoyat termini asosida hosil bo‘lgan struktur terminlar orqali ifodalanishi ko‘rsatilgan[5].

Ikki tilda kriminal terminologiya huquqiy muloqotning aniqligi va standartlashuvini ta’minlaydi. Kriminal terminlar sud-tergov jarayonida subyektlar, harakatlar, protsessual bosqichlar, jazo turlari va huquqiy holatlarni aniqlashga xizmat qiladi. Masalan, criminal, prosecutor, defense attorney, suspect, offender, victim kabi inglizcha birliklar hamda jinoyatchi, prokuror, himoyachi, gumon qilinuvchi, jabrlanuvchi kabi o‘zbekcha birliklar huquqiy kommunikatsiyada ishtirokchilar maqomini belgilaydi. Bu terminlar noto‘g‘ri qo‘llansa, huquqiy matnda tushunmovchilik paydo bo‘lishi mumkin. Ingliz va o‘zbek tillarida kriminal terminlarning struktural qurilishi farqlanadi. Ingliz tilida tarixan shakllangan mustaqil terminlar, lotin va fransuz manbali birliklar, qisqa terminlar ko‘p uchraydi: felony, misdemeanor, alibi, offence, prosecution. O‘zbek tilida esa arab, fors, rus va ingliz tillaridan o‘zlashgan birliklar bilan birga turkiy so‘z yasash modellari ham faol[12].

Kriminal terminlar semantik jihatdan monosemantiklikka intiladi, ammo bu mutlaq holat emas. Termin maxsus huquqiy tizim ichida aniq ma’no bildiradi, lekin umumxalq tiliga kirganda u kengaygan, metaforik yoki publitsistik ma’no kasb qilishi mumkin. Masalan, crime termini huquqiy kontekstda qonun bilan jazolanadigan harakatni bildiradi, lekin ommaviy nutqda “yomon ish”, “og‘ir xato” ma’nolarida ham ishlatilishi mumkin.

O‘zbek tilidagi jinoyat so‘zi ham rasmiy-huquqiy matnda normativ tushunchani bildirsa, kundalik nutqda kuchli salbiy baholovchi birlik sifatida ishlatilishi mumkin.

Kriminal terminologiyada oddiy so‘z va termin o‘rtasidagi farq alohida ahamiyatga ega. Masalan, robbery oddiy ma’noda talontoroj qilishga yaqin bo‘lsa, huquqiy termin sifatida kuch ishlatish yoki kuch ishlatish tahdidi orqali qimmatliklarni egallashni bildiradi. Assault oddiy nutqda jismoniy hujum deb tushunilsa, huquqiy termin sifatida qasddan sodir etilgan va boshqa shaxsda zarar xavfi borligiga asosli ishonch uyg‘otuvchi harakatdir.

Bribery esa oddiy nutqda pora berish yoki pora taklif qilishni bildirsa, huquqiy termin sifatida mansabdor shaxsga ta’sir ko‘rsatish evaziga moddiy qiymatdagi narsani taklif qilish yoki qabul qilishni anglatadi. Bu farq terminologik aniqlikning asosiy mezoni hisoblanadi[13]. Jinoyat tasnifi davlatlarning huquqiy tizimi bilan bevosita bog‘liq. Britaniya huquqiy tizimida jinoyatlarni sud turi va protsessual tartibga ko‘ra tasniflash kuchli: summary offences, either way offences, indictable only crimes.

Amerika huquqiy tizimida esa felony, misdemeanor, petty offence, quasi crime kabi terminlar jinoyatning xavflilik darajasi va jazoga ko‘ra farqlanishini bildiradi. O‘zbek tilida esa og‘ir jinoyat, o‘ta og‘ir jinoyat, uncha og‘ir bo‘lmagan jinoyat kabi terminlar jazo muddati, qasddan yoki ehtiyotsizlik oqibatida sodir etilish belgisini ham aks ettiradi. Bu holat huquqiy termin tarjimasida faqat lug‘at ekvivalentiga tayanish yetarli emasligini ko‘rsatadi. Kriminal terminologiyada giperonimiya, giponimiya va gradatsiya munosabatlari muhim o‘rin tutadi. Ingliz tilida crime umumiy giperonim bo‘lib, murder, theft, robbery, arson, kidnapping, assault, bribery kabi birliklar uning giponimlari sifatida qaraladi. AQSh huquqiy-statistik tizimida index crime termini qotillik, og‘ir tan jarohati, bosqinchilik, o‘t qo‘yish, avtomobil o‘g‘irlash va jinsiy tajovuz kabi jinoyatlar uchun umumlashtiruvchi birlik vazifasini bajaradi[14].

O‘zbek tilida esa bunday maxsus giperonimning to‘liq muqobili yo‘q, bu esa terminologik lakuna holatini yuzaga keltiradi. Yettinchidan, kriminal terminlar stilistik jihatdan asosan rasmiy va neytral bo‘ladi. Terminlarning asosiy vazifasi emotsional ta’sir ko‘rsatish emas, balki tushunchani aniq nomlashdir. Masalan, terrorism, corruption, trafficking, kidnapping kabi terminlar rasmiy huquqiy tushunchani bildirsa-da, OAV matnlarida jamoatchilik munosabatini shakllantiruvchi vositaga aylanadi.

Ingliz va o‘zbek tillarida kriminal terminlarning struktural-semantik tahlili shuni ko‘rsatadiki, kriminal terminologiya huquqiy tilning markaziy va faol qatlamlaridan biridir. U jinoyat, jazo, tergov, sud jarayoni, huquqiy subyektlar, jinoyatchilik darajasi va jazoni ijro etish mexanizmlariga oid tushunchalarni aniq ifodalashga xizmat qiladi. Kriminal terminlar sodda, yasama, qo‘shma va birikmali shakllarda namoyon bo‘ladi.

O‘zbek tilida affiksatsiya va birikmali terminlar faol bo‘lsa, ingliz tilida tarixiy shakllangan mustaqil terminlar, lotin-fransuz manbali birliklar hamda huquqiy tizimga xos maxsus terminlar keng qo‘llanadi. Semantik jihatdan kriminal terminlar aniqlik, rasmiylik, konseptual chegaralanganlik va bir ma’nolilikka intilish bilan tavsiflanadi. Biroq ayrim terminlar umumxalq tilida ham faol qo‘llangani sababli oddiy ma’no va huquqiy termin sifatidagi ma’no o‘rtasida farq paydo bo‘ladi. Robbery, assault, bribery kabi birliklar bunga aniq misol bo‘la oladi.

Qiyosiy tahlil ingliz va o‘zbek kriminal terminologiyasida huquqiy tizimlar farqi sababli semantik tafovutlar va leksik lakunalar mavjudligini ko‘rsatdi. Ingliz tilidagi

felony, misdemeanor, index crime, quasi crime, grave crime kabi terminlar o‘zbek tilida ko‘pincha izohli yoki birikmali shaklda beriladi. O‘zbek tilida esa jinoyat tasnifi ko‘proq jinoyat termini asosida hosil qilingan aniqlovchi komponentli terminlar orqali ifodalanadi.

Umuman olganda, kriminal terminlarning structural semantik tadqiqi huquqiy tilni standartlashtirish, tarjima jarayonida aniqlikni ta’minlash, maxsus matnlarning kommunikativ samaradorligini oshirish va ingliz-o‘zbek huquqiy diskursidagi terminologik muvofiqlikni belgilash uchun muhim nazariy-amaliy ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR

1. Begmatov E. Hozirgi o‘zbek adabiy tilining leksik qatlami. Toshkent: Fan, 1985.
2. Dadaboyev H. O‘zbek terminologiyasi. Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2020.
3. Danilenko V. P. Ob osnovnyx lingvisticheskix trebovaniyax k standartiziruemym terminam. Moskva: MGU, 1971.
4. Gak V. G. Asimmetriya lingvisticheskogo znaka i nekotorye obshchie problemy terminologii. Moskva: MGU, 1972.
5. Gerd A. S. Znachenie termina i nauchnoe znanie. Nauchno-texnicheskaya informatsiya, 1991.
6. Vinokur G. O. O nekotoryx yavleniyax slovoobrazovaniya v russkoy texnicheskoy terminologii. Moskva, 1961.
7. Axmanova O. S., Mkrtichyan S. A. Nauchnoe opredelenie kak lingvisticheskaya i semioticheskaya problema. Moskva: Nauka,
8. 1976.
9. Cabré M. T., Sager J. Terminology: Theory, Methods and Applications. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1999.
10. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
11. Yule G. The Study of Language. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
12. Thomas P. Choosing headwords from language-for-special-purposes collocations for entry into a terminology data bank.
13. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1993.
14. Kuchimov Sh. Scientific and theoretical problems of expressing legal norms in Uzbek. Tashkent, 2004.
15. Sageder D. Terminology Today: A Science, an Art or a Practice? Some Aspects on Terminology and Its Development. Brno
16. Studies in English, 2010.
17. Sergeeva G. A. Angloyazychnye zaimstvovaniya v ukrainskoy yuridicheskoy terminologii. Avtoref. diss. kand. filol. nauk.
18. Xarkov, 2002.
19. Tursunov Sh. Tarjimada terminlarning lingvosemantik muammolari. Filologiya va tilshunoslik masalalari, 2020, №3.